

В статье в историческом аспекте рассмотрены особенности соотношения видовременных форм глаголов-сказуемых в сложных предложениях с придаточным времени. Выяснена их ведущая роль в выражении временных отношений в предложениях с общевременными союзами.

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение с придаточным времени, недифференцированные (общевременные) союзы, такис, совершенный и несовершенный вид глагола.

The article deals with the peculiarities of aspectual-temporal correlation of verbal predicate of the complex sentences. There were found out their leading role of expressing temporal relations in the sentences with undifferentiated conjunctions.

Key words: complex sentences with a subordinate clause of time, undifferentiated conjunctions, taxis, perfective and imperfective aspect.

УДК 811.161.2'367.625

У. М. Штанденко

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ Й СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДАД'ЄКТИВНИХ ДЕРИВАТИВ З СУФІКСОМ -И- У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто словотвірний аналіз відприкметникових дієслівних утворень з суфіксом -и-, здійснено структурно-семантичну класифікацію окремих підтипів, визначено мотиваційну базу виявлених у староукраїнських пам'ятках XIV – XVIII ст. відад'єктивних дериватів.

Ключові слова: відад'єктивний словотвір дієслів, структурно-семантичний підтип, словотворчий формант.

Дієслівні деривати упродовж багатьох століть творилися й продовжують творитися на основі вже наявних у мові ресурсів, що виявляється насамперед у залученні різних лексико-семантичних класів слів до актів творення нових утворень. Теоретичним питанням української дериватології присвячено праці І.Р. Вихованця, В.В. Грещука, Н.Ф. Клименко, І.І. Ковалика та інших вітчизняних лінгвістів. Науковці приділяли увагу питанням словотворення різних частин мови не лише в синхронному, а й у діахронному плані. Проте історія словотвору, незважаючи на її актуальність, досі залишається недостатньо вивченою. На відміну від сучасного, історичний словотвір репрезентовано порівняно невеликою кількістю робіт. Вивченню історії словотвору окремих частин мови присвячено низку як загальних досліджень, так і окремих розвідок з історії словотворчих формантів. Загальний огляд історії суфіксального словотвору прикметників здійснено у працях А.П. Грищенка, Л.М. Береговенко, І.І. Кунець.

Однак дериваційна система українського дієслова ще не була всебічно досліджена в плані діахронії. Дериватологічні дослідження здійснювано, як правило, на обмеженій джерельній базі. Тому особливій актуальності набули питання творення дієслів на різних етапах розвитку мови. Мета статті полягає в тому, щоб на основі свідчень староукраїнських пам'яток XIV – XVIII ст. дослідити дериваційні процеси в підсистемі відад'єктивних суфіксальних дієслів.

Деривати відприкметникового походження з суфіксом -и- у староукраїнський період XIV – XVIII ст. є продовженням словотвірних традицій праслов'янської мови. Варто зазначити, що більшість деад'єктивів із зазначеним суфіксом виявлено в пам'ятках, що відображають живу народнорозмовну мову. Найчастіше такі дієслова творилися від якісних прикметників.

Виявлені у староукраїнських пам'ятках деад'єктиви з суфіксом -и-, поділяємо на два типи утворень: 1) дієслова, що вказують на дію, характерну для того, хто має ознаку, названу мотивуючим прикметником, та 2) дієслова зі словотвірним значенням —наїдати ознакою або набувати ознаки". Розширений набір значень таких дериватів дає можливість виділити також кілька підтипів.

У текстах XIV – XVIII ст. виявлено такі приналежні до першої групи відприкметникові дієслова з суфіксом -и-: **благий** —добрий, милостивий; праведний, святий" — **блажити** —велияти, вихваляти", **ублажити**: Матерь Божия молити, и просити и *блажити* (1580, СУМ XVI – XVII II, 110); тебе в предложеній твоємъ имат *ублажити* (XVIII, ГГ, 103); **гордый** —надмірний, зверхній" — **гордити** —савитися до кого-, чого-небудь зневажливо, з погордою": Богомъ самымъ *гордили* (XVI, ІСУЯ I, 566); кто ва(с) слушаеть мене слушае(т): а кто вами *го(р)дитъ*, мною *го(р)дитъ* (кін. XVI ст., СУМ XVI – XVII VII, 23); **лакомый** —покусливий" — **лакомитис#**, **полакомитис#** —покуситися": кто ... *полакомитс#* добытки книги се#, да е прокла(т) (поч. XV, Зак., 68); **мудрый** —розумний, досвідчений" — **мудрити**, **умудрити** —просвітити мудрістю", **вымудритися** —вбитися на мудрого": так писмо святое чоловѣка веселит и *умудряет* (XVI, Кн. д., 121); *Вымудритися* ... умыслили суть (XVII, ІСУЯ I, 417); **мьдль** —повійний" (Ср. II, 224), **медлый** — **медлити** —бритися, гаяти час", **умедлити**: соттого, ко(с)ню, *ме(д)лю*, времени (1642, Слав., 131); *demor[or]*, косно, *ме(д)лю*,

умедляю (1642, Слав., 158); **твердый** —міцний; сталий, істинний” — **твердити** —сверджувати”, **утвердити** —закріпити”: *щобы оу(т)врѣдиль, и оукрѣпиль тоє выше писанное* (Гр. XV, 85); *affirmo, tve(p)жду, утве(р)ждаю* (1642, Слав., 74); з обоу сторoнь присягою миръ *утвердили* (XVIII, ГГ, 138); **хитрый** — **хитрити** —хитрувати”, **ухитрити, перехитрити** —шукати”: *Духи бо нечистии поднебеснии зовемых христиан прелстили, прехитрили ...* (XVI, Виш., 46); ради несогласия, премѣну еси сотворити *ухитрил* (XVI, Виш., 110); *вбхожду: в коло вбхожду, вбгортаю, перехитрую, вшуюкую* (1627, Бер., 149); **щедрый** — **шедрити** —щедро дарувати”, **ущедрити**: *Иже любитъ оубогихъ оущедрѣти* (1612, ДЗ, 116); *гойнѣ дарую — ущедряю, щедру, любопочитаю* (XVII, СС, 19).

Серед відприкметникових дієслів цього підтипу виявлено також деривати, які в досліджуваних пам'ятках засвідчено лише з префіксом чи з постфіксом **-ся (-с#)**: *полакомитис#, умудрити, перехитрити, ухитрити*. У таких дієсловах постфікс **-ся (-с#)** замикає дію у межах суб'єкта й надає дериватам неперехідного значення, а префікси, окрім часово-видових кореляцій, можуть також привносити в дієслово новий відтінок семантики. На морфемному шві перед суфіксом **-и-** відбувається чергування приголосних фонем /z/ — /ж / у лексемах *благий — блажити*.

Відприкметникові деривати цього підтипу функціонують у текстах різних жанрів і стилів. Більшість із них утворювали синонімічні ряди з дієсловами на **-ї(ти), -а(ти), -ствова(ти), -ова(ти)**, пор. *гордити — горжати, мудрити — мудровати — мудрствовати, твердити — твердіти — утверждати, хитрити — хитровати*. Варто відзначити, що деякі з названих словотвірних пар, що утворювалися за допомогою різних суфіксів, у досліджуваній період XIV — XVIII ст. мали дещо відмінну семантику.

У сучасній українській мові продовжують функціонувати лексеми *гордиться, лакомитися, затвердити, перехитрити, ущедрити* тощо (СУМ).

Відад'єктивним дієсловам з суфіксом **-и-**, що належать до типу —надіяти ознакою або набувати ознаки”, у плані вираження словотвірних значень властива семантична неоднорідність. Це дає можливість поділити виявлені у староукраїнській період XIV — XVIII ст. відприкметникові деривати на кілька структурно-семантичних підтипів, твірними основами яких є прикметники, що вказують на внутрішні, зовнішні та інші якості, властивості кого-, чого-небудь.

До першого підтипу відносимо відприкметникові похідні, твірні основи яких вказують на внутрішні якості кого-, чого-небудь. Наприклад: **веселый** —заволений, радісний” — **веселити**: Слово Божіє *веселить* грѣшныхъ (XVI, СУМ XVI — XVII III, 244); *ama(e)no, веселю* (1642, Слав., 79); А если кого своя должность не *веселит*, сей не к ней сроден. (XVII — XVIII, Бай., 166); **горький —іркый” — горчиги** —рбити гірким”: вода зъ неба сходѣчи, на фигово(м) деревѣ всоложає(т) а на польнѣ *горчить* (XVII, ІСУЯ I, 579); **добрый — добрити** —задбрювати; хвалити”: хвалю, щастѣ кому признаваю, чту, *добрю* (1627, Бер., 10); **слабый —слаблений” — слабиги** перен. —послѣлювати”: то е(ст) зелія, что *слаби(т)* на низъ (XVIII, ЛГП, 31); **трудный —неагкий, важкий” — трудниги, затрудниги**: и приятели мои не маю(т) в томъ ма(л)жо(н)ки мое(и) мило(и) *затру(д)ниги* (XVI, ВГ, 29); *затрудняю* справу — пакошу (XVII, СС, 116).

До другого підтипу деад'єктивів зі значенням —надіяти ознакою або набувати ознаки” належать деривати з суфіксом **-и-**, прикметникові основи яких виражають зовнішні та фізіологічні ознаки кого-, чого-небудь. До цих утворень відносимо такі, виявлені у досліджуваних текстах XIV — XVIII ст., деривати: **бѣлый — бѣлити** —фрбувати в білий колір; вибілювати на сонці (про полотно)”, **убѣлити**: *albo, as, бѣлю* (1642, Слав., 76); вода цвѣты иншіѣ *бѣлитъ*, иншіѣ чернит (1637, СУМ XVI — XVII III, 147); якъ *бѣлити* полотно (1778, П. ст., 9); **готовый** —який знаходиться у стані готовності до чого-небудь” — **готовиги** —прводити щось у стан готовності, збирати для використання”, **готовигися**: многии начали радиги и кр(с)тъ *готовиги* (1489, СУМ XVI — XVII VII, 61); *готовигися* бѣди и скорби терпѣти (XVI, Виш., 111); вѣ походъ за Хмельницкимъ *готовигися* на Украину Козацкую (1725, ЛВ I, 46); **глухий — глушиги** —загушувати”: *obtundo, is, то(л)ку, шумлю, бію, глушу* (1642, Слав., 287); гром будетъ быти и огнем ихъ *глушиги* (XVIII, ІСУЯ I, 532); **голый** —побавлений звичайного покриву” — **голиги** —оелювати, брити наголо”: *едины по апостольску ростѣтъ брады, другіѣ по козацку голѣтъ* (1587, СУМ XVI — XVII VI, 249); *adrado, вбрѣзую, брѣю, голю* (1642, Слав., 70); **острый — гостриги** —тояти”: Стал *гостриги* свой мечъ (XVIII, ІСУЯ I, 591); **дряхлый** —похмурий, сумний” (пор. дукр. др#хль, др#сель —умний, зажурений” (ЕСУМ II, 137) — **дряхлиги** —умувати”: *дряхлюю, смучуся, дряселую, печалую, стужаюси, тяжко се(р)дствую* (XVII, СС, 157); **кривый —кривлений” — кривиги, скривиги** —збювати”: *edunco, кривлю* (1642, Слав., 71); *еднакже не скривляй* анѣ в праву, анѣ в лѣву сторону (1778, П. ст., 46); **крѣпкий —міцний” — крѣпиги** —закрілювати, посилювати”, **укрѣпиги**: ... али щобы имъ оутврѣди(л) и *крѣпиги(л)* есми дали ему за его право и вѣрною службу (1443, ССУМ II, 521); *крѣплю* (XVII, СС, 201); тимъ *укрѣпиги* вѣру

(XVIII, ГГ, 94); **худый – худити, выхудити**: двоє коней робочих барзо частими роботами и дорогами знендзили, *выхудили* (XVIII, ВУР I, 116); **чистый – чистити, очистити** —вільнити від кого-, чого-небудь”: край той увесь оть Козацкого находу на зиму *очистиль* (1725, ЛВ IV, 77); Сладок твой глагол живой, *чистит* мнѣ всѣ бѣди (XVIII, Сков. II, 37).

Серед дієслів розглянутого підтипу, як і серед інших відаєктивних дериватів, трапляються лексеми, що зафіксовані у пам'ятках староукраїнської мови XIV – XVIII ст. також з префіксом або/і з постфіксом **-ся**. Оскільки окремі прикметникові основи не можуть перейти до складу дієслів тільки за допомогою суфікса **-и-**, продуктивним у таких випадках є префіксально-суфіксальні утворення, більшість з яких функціонують до сьогодні. У зв'язку з цим В.В. Виноградов зазначає —що процес творення дієслів від інших типів слів супроводжується їхньою видовою індивідуалізацією, пов'язаною з формами аглютинативного розширення основи за допомогою префіксів” [1, 346].

На стику мотивуючої основи і деривативного морфа **-и-** спостерігаємо альтернацію у дієсловах: *горь[к/ч]-и-ти*, *глу[х/ш]-и-ти* тощо. Деякі дієслова, що належать до цього підтипу, у досліджуваній період мали корелятивні пари з деадєктивними на **-н(ти)**, **-а(ти)**, напр.: *блѣтити – блѣхтити*, *глушити – глушхтити*, *порожнити – порожнхтити*, *слабити – слабхтити* *худити – худати*. Як бачимо, у таких випадках зміна суфікса надає деривату нового значеннєвого відтінку.

Серед розглянутих деадєктивів, сучасна українська мова зберегла лексеми *білити*, *глушити*, *голити* —зрізвати під крорінь волосся бритвою, брити”, *гострити*, *кривити*, *худити*, *чистити*.

У транспозита *крѣтити*, семантично співвідносного з прикметником *крѣпкий*, суфікс **-к-** (< з дукр. **-ькъ**), на відміну від деадєктивів, що утворені від прикметників *легкий*, *тонкий*, не виражений. Однак, формально мотивуючі основи цих дієслів можна вважати непохідними, оскільки в аналогічні похідні деривати основа прикметника включається повністю, пор. *легчити*, *тончити*.

Відхилення від найпоширенішої схеми співвідношень між прикметником і дієсловом спостерігаємо в тих випадках, коли прикметник має суфікс **-к-**, який у дієслові відсутній, пор.: *далекый – далити*, *низький – низити*. На думку Л.П. Якубинського, такі дієслова були утворені тоді, коли адєктивні основи *blizъ*, *dalъ*, *nizъ* ще не були розширені суфіксом **-ькъ** [6, 40]. Однак автори —Развития словообразования современного русского языка”, порівнюючи вищезгадані дієслова з аналогічними похідними, в яких суфікс **-к-** зберігся (*горчить*, *тончить*), вбачають у цьому явищі загальну тенденцію уніфікації основ [4, 130]. Іншої думки притримується З.М. Волоцька. Вона розглядає такі словотвірні явища як альтернацію з нулем або випадання окремих букв чи морфів, що закінчують мотивуючу основу, під час приєднання деривативного морфа. Так, наприклад, може відбуватися випадання наступних букв, буквосполучень і морфів: *близ[к]-и-ть-ся*, *мел[к]-е-ть*, *ред[к]-е-ть* [2, 177].

Отже, виявлені у писемних пам'ятках староукраїнської мови XIV – XVIII ст. відприкметникові деривати з суфіксом **-и-** переважно утворювалися від якісних прикметників. Більшість відаєктивних дієслів з цим формантом, що належать до підтипу —надіяти ознакою”, у досліджуваній період мали співвідносні форми з дериватами з суфіксом **-н-**, тобто могли використовуватися також у значенні —набувати ознаки”: *блѣтити – блѣхтити*, *голити – голхтити*, *слабити – слабхтити* і т.д. Деякі деадєктиви у староукраїнських пам'ятках XIV – XVIII ст. утворювали також спільнокореневі синонімічні ряди з дериватами на **-а(ти)**, **-ова(ти)**, **-ствова(ти)**.

Варто зазначити, що зафіксовані у староукраїнський період відприкметникові дієслова з суфіксом **-и-** сьогодні активно побутують у мовленні. Більше за те, у сучасній українській мові цей словотвірний тип став взірцем для утворення нових дериватів [5, 184]. Майже від кожного якісного прикметника у разі потреби можна утворити деадєктив на **-и(ти)**.

Сьогодні до дієслівної системи української мови найчастіше переходять похідні прикметникові основи з суфіксами **-н-**, **-к-** (**-ок-**), **-ив-**, **-лив-**, наприклад: *рід-н-ий – рід-н-и-ти*, *кис-л-ий – кис-л-и-ти*, *фальш-ив-ий – фальш-ив-и-ти*, *щас-лив-ий – щас-лив-и-ти* тощо. —Іверсійний словник української мови” містить майже 200 дієслів, утворених від прикметників за допомогою форманта **-и-**: *багрянити*, *рум'янити*, *синити*, *цікавити*, *цільнити* та ін. (ІСУМ).

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Избранные труды. История русского литературного языка. – М.: Наука, 1978. – 320с.
2. Волоцькая З.М. Семантическая классификация и способы образования отыменных глаголов // Структурная типология языков. – М.: Наука, 1966. – С. 165 – 180.
3. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К.: Наукова думка, 1978. – 207с.
4. Развитие словообразования современного русского языка. – М.: Наука, 1966. – 211с.

5. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 406с.
6. Якубинский Л.П. Из истории имени прилагательного // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР т. 1. – М., 1952. – С. 54 – 57.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

- Бай.** – Байки в українській літературі XVII – XVIII ст.: Пам'ятки давньої української літератури. – К.: АН УРСР, 1963. – 200с.
- Бер.** – Лексикон славеноросський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступна стаття В.В. Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 271с.
- ВГ** – Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. – К.: Наукова думка, 1995. – 245с.
- Виш.** – Вишеньський І. Сочинения. Подг. текста, стаття и комментарии И.П. Еремина. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 372с.
- ВУР** – Восоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.
- ГГ** – Гисторія о началѣ проименованія козаковъ ... Г. Грабянки. Лѣтопись краткій / Упоряд. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С. 40 – 172.
- ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наукова думка, 1982 – 1989. – Т. 1 – 3.
- Зак.** – Закарпатська дарча грамота Стефана Винца 1401 р. / Микитась В.Л., Чучка П.П. Дві Закарпатські оригінальні пам'ятки початку XV ст. // Мовознавство, 1968. – т. 1. – С. 62 – 68.
- ІСУМ** – Інверсійний словник української мови / За ред. С.П. Бевзенка. – К., 1985. – 812с.
- ІСУЯ** – Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. – Харків – Київ: Держвидав України, 1930 – 1932. – Т.1. – 947с.
- Кн. д.** – «Книга души, нарицаемая злото». Неизданное сочинение Митрополита Петра Могилы // Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII вв. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 117 – 136.
- Л. В.** – Лѣтопись событій въ Юго-Западной России в XVII-мъ вѣкѣ. Сост. Самоиль Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720: У 4 т. – Киевъ, 1848 – 1864.
- ЛГП** – Лікарські та господарські порадики XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1984. – 125с.
- П. ст.** – Два почаївські стародруки: «Книжица для господарства» (1778) та «Нолѣтика свѣцкая» (1770 – 1790). – Мюнхен, 1985. – 171с.
- Сков.** – Сковорода Григорій. Твори: В 2-х т. / Упоряд. І.В. Табачников, І.В. Іванько – К.: Наукова думка, 1961. – Т. 1 – 2.
- Слав.** – Славинецький Є. Лексиконъ латинський // Лексиконъ словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – 540с.
- Ср.** – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 т. – СПб., 1893 – 1912.
- СС** – Синоніма славенороская. Лексис Лаврентія Зизанія / Підгот. текстів пам'яток і вступні статті В.В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1964. – 202с.
- ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1977 – 1978.
- СУМ** – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
- СУМ XVI – XVII** – Словник української мови XVI – першої половини XVIIст. – Вип. 1 – 15. – Львів, 1994 – 2011.

В статье осуществлен словообразовательный анализ отадективных глаголов с суффиксом **-и-** староукраинского языка XIV – XVIII ст., выявлены их структурно-семантические подтипы, определена мотивационная база засвидетельствованных глагольных образований, осуществлен сравнительный анализ исследуемой староукраинской отыменной глагольной лексики с соответствующими языковыми фактами современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: суффиксальное глагольное словообразование, структурно-семантический подтип, словообразовательный формант.

The article is devoted to a complex (structural, semantical word-formative, functional diachronically-synchronically) research of deadjective suffixal word-formation of verbs with suffix **-и-** in the old Ukrainian Language of the XIV – XVIII-th centuries.

Key words: the suffixal verb word-formative, structural-semantic subtype, word-formative affix.

СЕМАНТИЧНИЙ, КОМУНІКАТИВНИЙ І СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ СЛОВА